

Wederdopers in de eerste helft van de zestiende eeuw in Groningen

Albert van der Kaap

Voor 1534 horen we eigenlijk niets van wederdopers in Groningen. Mogelijk is dit het gevolg van de late vestiging van het keizerlijk gezag in Groningen (1536) en/of de lankmoedige houding daarvoor van Karel van Gelre, stadhouder namens de hertog van Gelre, die mogelijk een geheime sympathisant van de wederdopers was.

Omdat men aanvankelijk behoorlijk tolerant stond tegenover de dopers en er weinig vonnissen zijn geveld is het moeilijk een beeld te krijgen van de totale omvang van het aantal wederdopers in Stad en Ommelanden in de jaren dertig. Mogelijk dat een aantal van 23 of 24 wederdopers in de stad in 1534 een reëel aantal is.¹ Het noordelijk Westerkwartier telde in de jaren dertig in ieder geval al zeven doopsgezinde gemeenten.

Verbranding van wederdoper Hendrik Eemkens in Utrecht, 1562. Prent door Jan Luyken, 1685.

Dat er in Groningen sprake was van een behoorlijke mate van religieuze tolerantie wil niet zeggen dat er helemaal geen maatregelen werden genomen. Het heeft er echter alle schijn van dat de bestuurders niet meer deden dan zij noodzakelijk achtten. Volgens een stadsordonnantie van 3 mei 1534 moesten alle vreemde predikers de stad Groningen binnen twaalf uur verlaten. Vijf dagen later, op 8 mei, werd in opdracht van de Edele Vrouwe van Ewsum, Beetke van Rasquert, in de kerken van Middelstum, Leermens en 't Zandt het Plakkaat van de Stadhouder en de Hoofdmannen afgekondigd waarin bepaald werd dat vreemde wederdopers en allen die hen herbergden het Gelders gebied (Groningen viel toen nog onder de hertog van Gelre) vóór zonsondergang moesten

¹ C.A. Cornelis spreekt echter van het onwaarschijnlijke aantal van 1100 herdoopten.

verlaten. Tevens werden die Ommelanders '*diemit die voerscreven nie (= nieuwe) secte besmyt were*' voor een jaar uit het gewest verbannen, met verlies van het beheer over hun goederen.

De gevolgen bleven in de praktijk echter zeer beperkt. Het platteland werd over het algemeen als veilige wijkplaats beschouwd. Mellink meent: '*Deze hele vervolging was weinig meer dan scherts, omdat ketterse sympathieën ook bij de overheidsdienaren waren doorgedrongen.*'²

Herdoopten konden, tegen betaling van een boete van vijf mark, gewoon blijven en soms werd een deel van hun bezittingen (paarden, graan, boter of spek, in beslag genomen. Eppe Peters, een welgestelde boer in 't Zandt, wiens boerderij, genaamd de Ark, het centrum van de beweging op het platteland was en paardenhandelaar Johan Peters werden beboet met 5 mark en Renier Cremer met 4 mud rogge en een stuk spek. De vrouw van Tamme Cupers, die enige Hollandse (= Lutherse) vrouwen en kinderen had geherbergd '*ys affkomen voer 2 emd. Gel*'. (= Emden Gulden).³

Oproer in 't Zandt

In 1534/1535 trachtten wederdopers in het Duitse Münster het koninkrijk Sion te stichtten, *waar zij het einde der tijden zouden afwachten*. In december 1534 zei een van de Münsterse profeten, Heinrich Graess, dat hij in een visioen de opdracht had gekregen om de over de aarde verstrooide christenbroeders in Wezel, Deventer, Amsterdam en heel Nederland moest. Op vier plaatsen moest een vaandel (banier) de wederdopers aantrekken om vervolgens van daaruit in heerscharen op te trekken naar de heilige stad (Münster).

De wederdopers Antonie Kistemaker⁴, afkomstig uit Appingedam en Jacob Kremer uit Wirdum, zouden hun banier steken in de grond van 't Zandt dat behoorde tot het territorium van Karel van Gelre. Dit leek een geschikte plek omdat deze stadhouder, zoals gezegd, onverschillig stond tegenover religieuze kwesties en zich niet vermoeide met de naleving van de plakaten tegen ketters. De reis van Kistemaker en Kremer verliep echter niet al te spoedig en de laatste belandde om onbekende redenen in een gevangenis in Oostfriesland, zodat Kistemaker alleen verder moest.⁵

Hij arriveerde rond 18 januari 1538 in 't Zandt en werd omstuwd door mensen die nieuwsgierig waren naar de heilige stad en het vooruitzicht van een tocht daarnaartoe veroorzaakte een enorme geestdrift.⁶ Er wordt beweerd dat het uiteindelijk om wel duizend personen ging.⁷

² Mellink, A.F. (1981). *De wederdopers in de noordelijke Nederlanden 1531-1544*. Leeuwarden: Uitgeverij Gerben Dykstra. Blz.256.

³ De doopsgezinde vermaning van Zijldijk, van P. Coolman en Teun Juk; "Arkema", artikel van Mattie Bruining-Hoeksma in GroninGEN 2016, nr. 3; De 'Santdoperen' van Obbe Philips

⁴ Deze Kistemaker was op aansporing van Claes van Alkmaar in 1534 naar Münster gegaan.

⁵ Uit een brief van stadhouder Schenck van Toutenburg van 21 januari 1535 blijkt dat Kremer in Oostfriesland gevangen zat. Zie Mellink, A.F. (1961). Groningse wederdopers te Munster (1538). Een bijdrage tot de geschiedenis der Batenburgse richting. In *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis. Nieuwe serie. Vol. 44* (1961). Blz. 87-100.

⁶ Panhuysen, L. (2000). De beloofde stad. Opkomst en ondergang van het koninkrijk der wederdopers.

⁷ Ook Zijlstra noemt dat aantal: Zijlstra, S. (2000). Om de ware gemeente en de oude gronden. Geschiedenis van de dopersen in de Nederlanden 1531-1675. Blz. 133.

Kistemaker kwam met de wederdopers bijeen in het huis van Eppe Petersz. Zeer overtuigend riep hij op om naar Münster te trekken om de wederdopers te helpen tegen bisschop Franz van Waldeck, die op dat moment de stad belegerde. Een van hen was Harmen Schoenmaker die zich opwierp als Profeet, Verlosser en Messias, die hen allen zou verlossen, ja wierp zich zelfs op als de Vader zelf.

Schoenmaker ging, in trance, half naakt op bed liggen, met een ton bier naast zich, waar hij dikwijls uit liet tappen, want hij had grote dorst, zo lezen we in verslagen. Dagenlang schreeuwde hij 'als een dronken zwijn': *'Slaet dood, slaat doooooot, monniken, papen, alle overicheyt over de gantsche werelt, ende sonderlinge onse overicheyt. Beeetert u, beeeeetert u: U verloosinge is hier nu voorhanden, u verloooooosinghe is voorhanden ...'*⁸ De verlenging van de klinkers was het werk van de chroniqueur Nicolai, die begin zeventiende eeuw verhaalde over allerlei dwalingen van de wederdopers.⁹

Vervolgens stuurde Schoenmaker iemand erop uit om een van zijn leerlingen uit de gevangenis van edelman Jan van Holten te halen. Mocht deze hem proberen tegen te houden, dan moest hij hem doodschieten of doodslaan. Later in de nacht werden 300 mensen herdoopt, omdat zij anders niet behouden zouden zijn, maar *'zekelijk zouden vergaan en omkomen.'*

Eppe Peters, bewoner van De Ark, had een lamme voet en Harmen Schoenmaker wilde gem, in navolging van Jezus, genezen en beval Peters: *'Sta op en wandel'*, maar genezing bleef uit en Eppe, die Schoenmaker niet wilde beschamen¹⁰ vluchtte naar zijn buurman.¹¹

Daarna kwam er ook nog een zekere Cornelis in't Kerkhof uit Garsthuizen naar Schoenmaker, zeggende dat hij de zoon van God was, de bemiddelaar van de mensen. Hij sprak een uur of twee met Schoenmaker, waarna deze hem uit de ton een kroes bier tapte en zei: *'Drink de Heilige Geest'*. Vervolgens sprong hij met de lege kroes te midden van het volk en schreeuwde: *'doodet uw vlees, uw vlees is uw Duivel, uw vlees is uw Duivel.'*

⁸ Mellink, A.F. (1981). *De wederdopers in de noordelijke Nederlanden 1531-1544*. Leeuwarden: Uitgeverij Gerben Dykstra. Blz. 257.

⁹ Nicolai, I. (1609). Grontlicke onderwijsinghe teghen allerleye dwalinghen der Wederdooperen deses tijts in de Nederlanden. Franeker. Of Gerardus Nicolai's Inlassinghen in het vertaalde werk van Bullinger: Teggens de Wederdoopers in: S. Cramer (ed) (1910) . Bibliotheca Reformatoria Neerlandica VII. Den Haag.

¹⁰ Peters was er, volgens Panhuysen, van overtuigd dat zijn onbevattelijkheid voor de wonderkracht wel blasfemistisch van aard moest zijn. Zie Luc Panhuysens *'De beloofde stad'*, blz. 324.

¹¹ <https://www.genealogieonline.nl/groningse-dooptsgezinden/I5461.php>

Nadat hij hen eerst hun wapenen had laten afleggen, zei Cornelis vervolgens dat zij zich nu moesten wapenen en staande op een stoel riep hij zichzelf uit tot zoon van God en vroeg vervolgens aan zijn moeder, Bieuwe Johans, of zij de zoon van God had gebaard. Zijn moeder was hier aanvankelijk niet van overtuigd, maar gaf uiteindelijk *'uit vrees en verschrikkinge'* toe.

Sommige aanwezigen kregen nu toch wel hun twijfels en toen iemand dat wat al te openlijk beleed, werd hij in de *'koegruppe'* gegooid, tot over zijn oren in de koedrek en Cornelis beet hem toe: *'Daar ligt u in den Afgrond der Hellen'*.

Toen Kistemaker, die niets met de seance te maken wilde hebben, hoorde dat Cornelis zich had uitgeroepen tot zoon van God, beet hij hem toe dat hij, als hij dit in Münster had, gezegd, zondermeer zijn hoofd had verloren. Hij wierp hem op

de grond en begon hem te slaan, zoals ook andere deden.

Cornelis in 't Kerkhof

Cornelis in 't Kerkhof uit Garsthuizen vluchtte, na het spektakel, naar zijn woonplaats, waar hij nieuwe doperse bijeenkomsten hield. Hierop stuurde Beetke van Rasquert redger Vijsel met achttien man om tegen hem op te treden. Een zestal personen werd vastgezet op de burcht Ewsum, maar zij kwamen na vier dagen onder ede weer vrij. Cornelis zelf ontsprong de dans aanvankelijk door te vluchten, maar werd later toch opgepakt. Na een bekentenis werd ook hij echter weer op vrije voeten gesteld.

Vervolgens heeft een zekere Andries Droogscheerder (ook wel Doctor Nootken genoemd) Schoenmaker, alleen met zijn vrouw, vastgebonden en in huis achtergelaten, omdat hij de stadhouder wilde laten zien dat de dopers niets meer met de profeet te maken wilden hebben.¹²

Toen de stadhouder Karel van Gelre met een legertje verscheen probeerde Schoenmaker, eenmaal losgemaakt, zich naakt, slechts gewapend met een drietand te verdedigen, maar hij werd door jonker ten Holte overmeesterd en naar Groningen gebracht, waar hij, na het nog steeds luid roepen van *'Sla dood'*, enkele dagen later in de gevangenis van Groningen stierf.¹³

Er is naar aanleiding van de oploop in 't Zandt geen enkele doodstraf uitgesproken, wat tekenend is voor de houding van de overheden tegenover Wederdopers. Wel werden overheidsdienaren, na de gebeurtenissen in en rond 't Zandt, opgeroepen strenger op te treden tegen bijeenkomsten van wederdopers, maar voor 26 februari kon iedere herdoopte zijn dwalingen herroepen en beloven geen predikers onderdak meer te verlenen. Als zij dat niet deden dan werden ze met verlies van hun

¹² Blesdijk in Zijlstra, S. (2000). Om de ware gemeente en de oude gronden. Geschiedenis van de dopers in de Nederlanden 1531-1675. Blz. 134.

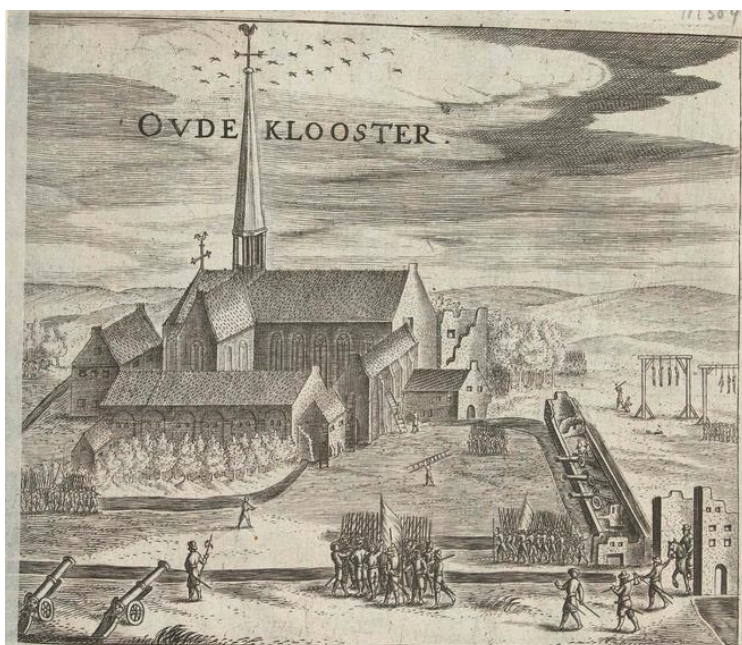
¹³ <https://www.deverhalenvangroningen.nl/alle-verhalen/sla-dood-wederdopers-in-groningen>

bezittingen voor eeuwig uit Stad en Lande verbannen. Maar de houding van dorpspastoors en menig wedman was over het algemeen tegenover dopers heel welwillend of op zijn minst onverschillig, aldus Mellink.¹⁴

Oldeclooster en de commanderij in Warffum

De situatie in Friesland met betrekking tot de wederdopers was een heel andere. De Friese stadhouder, Schenck van Toutenburg, vaardigde drastische straffen uit tegen doperse predikers en hun aanvoerders. In het voorjaar van 1535, vlak voor Pasen, liet hij weten: *'Iedereen die 's zondags voor palmdag (21 maart) niet ter kerke en ter biechte ging, verbeurde honderd carolusguldens en iedereen die op palmdag nog niet was verschenen verbeurde al zijn bezit en iedereen die het in de passieweek liet afweten, verspeelde zijn goederen en zijn leven.'*¹⁵

Dat weerhield de wederdopers er niet van om zich op slinkse wijze meester te maken van het Oldeclooster en zij riepen hun broeders in Groningen op hen te komen helpen. Hans de Wantscheerder die na de gebeurtenissen in 't Zandt had geroepen dat God de wereld wilde straffen, maar dat Schoenmaker daar te vroeg mee was begonnen,¹⁶ gaf, met zo'n zeventig volgers, gevolg aan de oproep uit Westlauwers Friesland om te helpen bij het bezet houden van het Oldeklooster. Ook Jacob Kremer die uit Oostfriesland was ontsnapt, was van de partij.

Beleg van Oldeklooster in 1535.

Onderweg trachtte men de Johannieter Commanderij in Warffum te veroveren, maar dat mislukte dankzij ingrijpen van Karel van Gelre. Achter de deuren van de poort waren de avond daarvoor namelijk soldaten gelegerd die onder leiding van de Stadhouder in Groningen en met behulp van een

¹⁴ Mellink, A.F. (1954/1981). *De wederdopers in de noordelijke Nederlanden 1531-1544*. Leeuwarden: Uitgeverij Gerben Dykstra. Blz. 262.

¹⁵ Panhiuysen, 340.

¹⁶ Lambertus Hortensius (1694). *Verhaal van de oproeren der wederdopers. Voorgevallen te Amsterdam, Munster en in Groeningerland*. Blz. 110 e.v. Amsterdam: Adriaan Schoonebeek. <https://bit.ly/3s8XwDG>

aantal kloosterlingen dapper en met succes de strijd aangingen. Een aantal wederdopers vond de dood en dertig mensen werden op het kerkhof van Warffum gevangen genomen. Karel bleef mild, slechts een van hen, de eerder genoemde Jacob Kremer, werd onthoofd. Volgens kroniekschrijver Eggerik Beninga vond de onthoofding plaats op het terrein van de commanderie van Warffum¹⁷, maar dit is onjuist volgens Albert Mellink; hij verloor zijn hoofd in Groningen, waarbij hij zich baseert op Lambertus Hortensius.¹⁸

Het Oldeclooster werd heroverd door Schenck van Toutenburg en de meeste wederdopers die zijn aanval hadden overleefd, werden ter dood gebracht. De stroppen kwamen aan lange balken te hangen; zeventig hoofden liet Schenck op staken zetten. Deze gebeurtenis deden Menno Simonsz, wiens broer Peter was gesneuveld, besluiten de katholieke kerk te verlaten.

Naar Amsterdam

Na Pasen vond er een golf van terechtstellingen plaats in de Nederlanden, met uitzondering van Groningen. Hier verzamelde zich in april een groep onder leiding van Adriaan van Bisschop *'de profeet met het paarden oog'*, die verkondigde dat Amsterdam binnenkort in handen van de wederdopers zou vallen. Deze groep samenzweerders kwam bijeen in *In 't Gulden Ancker*, een herberg aan het eind van de Kraneweg, gelegen tegen een van de stadpoorten. Op een wagen met houten wielen vertrokken de vrienden, onder wie Van Bisschop, naar Amsterdam. De beoogde aanslag werd echter verraden en liep uiteindelijk uit op een grote nederlaag voor de wederdopers. Een groot aantal van hen werd terechtgesteld, opgehangen, op een bank gelegd, waarna hun hart levend werd uitgesneden, dat de beul vervolgens in hun gezicht wierp met de woorden: *'Vreet nu jouw eigen veraarderlijke hart'*, of, als het om vrouwen ging, verdrongen.

Ook de doopsgezinde bisschop Jacob van Campen (1505-1535), die bekend was in Groningen, was onder de slachtoffers. Ondanks dat hij geduldige lijdzaamheid predikte, werd hij al enige tijd door Schenck van Toutenburg vervolgd. Iedereen die hem of Jan Matthijsz, een andere leider, zou uitleveren kon op een beloning rekenen. Na een gewapende doopsgezinde opstand op paasdag bij Bolsward en nadat in mei 1535 gewapende doopsgezinden de macht in Amsterdam probeerden over te nemen, gingen stadhouders en stadsregeringen over tot executies. Een weduwe en haar zoon, die Jacob van Campen onderdak hadden verleend, werden in de deur van hun huis opgehangen. Na lang zoeken werd van Campen uiteindelijk in een huis ontdekt waar hij zich onder de turf had verborgen. Na marteling op de pijnbank werd hij op 10 juli 1535, twee maanden na zijn arrestatie, te Amsterdam ter dood gebracht. Hij kreeg een blikken mijter op zijn hoofd, met daarop het stadwapen geschilderd. Hij moest vervolgens plaatsnemen op een zetel waarin hij net zolang moest blijven zitten *'als de schout goeddunkte'*. Vervolgens werd zijn tong uitgesneden, waarmee hij zijn valse leer had verkondigd, zijn en zijn rechterhand waarmee hij mensen opnieuw had gedoopt werd afgehakt, werd hij onthoofd, niet met een zwaard maar met een vleeshouwersbijl. Het hoofd,

¹⁷ Geciteerd in Noordhuis, G.F. (1990). De Johannieten in stad en lande: geschiedenis van de Johannieten in de provincie Groningen. (13de- 17de eeuw). Warffum. Zie <https://terpenenwierden.nl/het-verhaal/verhaal-warffum/>.

¹⁸ Hortensius, L. (1660). Oproer in Groeningerlandt, blz. 10. In Mellink, A.F. (1961). Groningse wederdopers te Munster (1538). Een bijdrage tot de geschiedenis der Batenburgse richting. In *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis. Nieuwe serie. Vol. 44* (1961). Blz. 87-100.

getooid met de mijnter en de afgehakte hand werden boven de Haarlemmerpoort aangebracht. De rest van Jacob werd verbrand.¹⁹

De terechtstelling van Jacob van Campen, afbeelding uit 1692.

¹⁹ Panhuysen, 357. Jan Matthijsz was al op 5 april 1534 bij een uitval vanuit Münster, met dertig volgelingen, gedood. Zijn hoofd werd op een staak gezet, zichtbaar voor iedereen in de stad.